

Ивица Тодоровић

Етнографски институт САНУ

ivica.todorovic@ei.sanu.ac.rs

Нове могућности етногенетских проучавања становништва Србије

У раду се указује на нове могућности осветљавања етногенезе становништва Србије, са нагласком на српском етносу. Током последњих година, у глобалним оквирима, генетска истраживања порекла, генеалогije, етногенетских и миграционих процеса указала су на низ нових аспеката, упутивши нас на претходно непознате начине сагледавања прошлости различитих народа и етничких група. У тексту је представљен уводни пресек започетих истраживања, уз основне смернице које би требало да доведу до доношења релевантних закључака. На основу наших прелиминарних истраживања и увида може се

Кључне речи: нове могућности, генетска истраживања порекла, Срби и становништво Србије, етногенетски и миграциони процеси, основне смернице, прелиминарна истраживања, степен истинитости представа о пореклу, прецизни закључци.

констатовати да на овај начин српска етнологија добија једно ново, веома моћно оружје у расветљавању етногенетских и миграционих процеса, односно – у анализи представа о пореклу и прошлости (у контексту утврђивања степена њихове истинитости).

Уводни осврт.¹ Могућности истраживања на пољу етногенезе, генеалогije и миграција, као и употребе представа о прошлости (нпр. еволуционизма и других идеологија у непосредној релацији са тумачењима порекла), у савременим околностима су вишеструке. У наведеном смислу неопходно је разликовати етногенетска проучавања порекла становништва и културно-антрополошка разматрања савремених митова о прошлости, односно – одговарајућих представа о пореклу.² На ово се надовезује и разматрање наведених

¹ Текст је резултат рада на пројекту бр. 47016: *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног интернет-портала Појмовник српске културе*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Примера ради, у мојој студији која се превасходно бавила феноменолошким истраживањем специфичних представа о пореклу Срба, само поглавље IX, а пре свега поглавље IX.4

коришћења научних хипотеза у идеолошке сврхе. Као и сваки други феномен, генетска истраживања порекла (која су још увек у почетној фази)³ могу се употребити у позитивном контексту, али се могу и злоупотребити, као што је случај и са свим другим проучавањима прошлости у најширем смислу (в. рецимо Екмечић 2000; Терзић 2000; Батаковић 2008), а пре свега – генеалогичке, порекла и етногенезе различитих народа и етничких група.⁴ Примера ради, негативни аспекти који произлазе из употребе овог феномена (односно – могућности продора у дању прошлост) у политичке сврхе довели су до тога да се у медијима почело говорити о „рату генима на Балкану“⁵, при чему су различите „стране“ покушавале – позивајући се на наводне резултате генетских истраживања порекла – да неистинито укажу на сопствено, наводно преимућство у „старости“, тј. „изворности“, или „чистокрвности“, тиме претендујући на одговарајуће право у садашњости на одређене територије, почаста или накнадна тумачења историје (уп. Маслаћ 2011а; Маслаћ 2011б).⁶

Нове истраживачке могућности. У сваком случају, независно од постојања различитих могућности њене употребе и/или злоупотребе, добре стране коришћења нове методологије (засноване на ДНК анализи) у научне сврхе за нас су вишеструко занимљиве, превасходно када је реч о поменутом проучавању етногенезе и генеалогичке.⁷ Овде се пре свега мисли на омогућавање прецизнијих и сложенијих истраживања и приступа, базираних на генетским показатељима,

(Тодоровић 2005, 298–310), посвећено је утврђивању степена истинитости различитих етногенетских поставки, односно – непосредном разматрању порекла Срба, као што је у студији јасно наглашено. Поједине несувисле интерпретације су, потпуно бесмислено и злонамерно, покушале да покажу како су извори у овој књизи коришћени као позитивно цитирана литература, или да, пак, илустративно навођење садржаја којима се бави феноменолошка анализа представљају ауторов лични став, тј. тврдњу.

³ Уп. рецимо садржаје изнесене на различитим сајтовима за генетску генеалогичку (<http://www.poreklo.rs/2012/09/04/preporucujemo-sajtovi-za-genetsku-genealogiju/>); уп. и: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna.aktuelno.290.html:384521-dnk-otkriva-ko-su-nam-precni>; <http://www.dnk.rs/>. О савременим схватањима и праксама у генетици, у илустративном контексту, в. рецимо: Тусић и Матић 2005.

⁴ По М. Нишкановићу, „генеалогичка трагања данас, научно, стручно и институционално неутемељена, простор су по којем, најчешће, неспособни и неупућени лутају тражећи себи, али намећући и другима искривљене представе о културном, националном, верском... идентитету“ (Нишкановић 2004, 6).

⁵ У поменутом контексту и њему сродним могли бисмо навести значајан број текстова објављених у бројним медијима. В. рецимо: http://www.freewebs.com/genetska_istravanje/alavantic-reakcije.htm; <http://www.forum.hr/showthread.php?t=456904>; <http://www.tportal.hr/scitech/znanost/145718/Primorcevo-otkrice-nije-ni-za-diplomski-iz-genetike.html>

⁶ У другачијем контексту, савремена генетска истраживања понекад се користе у духу тзв. „политичке коректности“ (а науштрб науке) или, пак, у сврху пропаганде еволуционизма/дарвинизма, као једне врсте савремене идеологије, односно – у циљу успостављања одговарајуће доминантне научне парадигме (о чему на овом месту не можемо говорити детаљније). У вези с претходним – генерално посматрано – првенствено треба бити опрезан када је реч о датирањима која сежу у далеку прошлост (уп. Станојевић 2010).

⁷ Примера ради, један од прокламованих научно-истраживачких интереса Лабораторије за хуману молекуларну генетику (при београдском Институту за молекуларну генетику и генетичко инжењерство) јесте и истраживање етногенезе Срба (в. <http://www.imgge.bg.ac.rs/?p=lhmgprojekti>).

почев од проучавања порекла по мушкој/очевој линији наслеђивања – путем Y-хромозома, као и порекла по мајчиној линији наслеђивања – путем митохондријалне ДНК (уп. рецимо Cavalli-Sforza 2008, 86–91; Димитријевић 2007, 113–114; в. и одговоре на бројна питања о овој методологији у: <http://www.familytreedna.com/faq/answers>). Осим ових метода, у исте сврхе користе се и други показатељи, чија употреба је већ указала на низ нових могућности сагледавања прошлости и порекла. Када се наведеним, новим приступима и показатељима додају стандардна етнологска, историјска и друга истраживања, може се добити знатно јаснија представа о етногенетским и миграционим процесима, када је реч о Србима и становништву Србије. У дотичном контексту, посебно значајне маркере свакако представљају презимена (уп. рецимо Вавић Грос 2011) и родовски надимци, као и породичне славе (уп. Ракић и Станисављевић-Ракић 2005, 20), чије упоређивање са поменутиим генетским показатељима/информацијама може довести до врло прецизних закључака, на начин који никако није био могућ у претходном периоду (уп. Бачко и Максимовић 2010, 26–30; Кљосов 2010, 81–82). За нас су у овом раду од илустративног значаја пре свега они текстови (Cavalli-Sforza 2008; Кљосов 2010; Бачко и Максимовић 2010) који са различитих становишта сасвим непосредно на веома разумљив начин указују на могућности генетских истраживања и њиховог непосредног повезивања са друштвено-хуманистичким наукама. Подразумева се, читаоца бисмо могли упутити и на знатно ширу литературу⁸, али на овом месту управо поменути текстови имају посебан значај са становишта уводног упознавања са дотичном проблематиком.

Различите дисциплинарне приступе неопходно је допунити и непосредним етнографским прикупљањем представа о пореклу, уз додатна архивска и друга, сродна истраживања (уп. Нишкановић 2004, 6, 15–17), почев од прикупљања и консултовања доступне литературе. У овом смислу, од посебног значаја су антропогеографска истраживања (а пре свега издања Српског етнографског зборника), која у многим случајевима представљају траг о пореклу који су савремене генерације у значајној мери изгубиле из памћења (Челиковић 2011а, 7; Нишкановић 2004, 19; Ракић и Станисављевић-Ракић 2005, 8; уп. Челиковић 2011б), као што јасно показују и најновија теренска истраживања. У сваком случају, сасвим је јасно да нова истраживања заснована на генетским показатељима – уз опрезно избегавање могућих злоупотреба, прераних закључака и сензационализма – умногоме увећавају потенцијал савремене науке. Уз доследан научни приступ, ови показатељи ће нам значајно помоћи у настојањима да се створи јасна представа о етногенетском и генеалогско-антрополошком профилу становништва Србије (али и шире; в. Српски ДНК пројекат у:

⁸ В. рецимо веома велики број референци повезан са непосредним генетским истраживањима у: http://en.wikipedia.org/wiki/Y-DNA_haplogroups_by_ethnic_group). Пре свега в. литературу наведену у: <http://www.poreklo.rs/2012/09/23/istraživanje-genetska-slika-srba/>; Јерковић 2012а (в. напомену 9). С обзиром на то да се генетска истраживања порекла још увек налазе у почетној („пионирској“) фази, за нас су, у овом тренутку, од великог значаја и научно-популарни текстови (као и илустративни популарни текстови). Текстове овог типа ћемо, из наведеног разлога – као литературу или илустративне изворе – у зависности од контекста такође користити у нашем раду (који је *уводног* карактера и, као такав, првенствено усмерен на обавештавање шире научне јавности о значају и могућностима употребе генетских истраживања у етнологији и сродним наукама).

<http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat/>), односно – њених различитих делова, лингво-културних зона и микроцелина.

Вишедимензионални приступ. У вези с претходним, на овом месту нас првенствено интересује повезивање етнолошких сазнања и нових података који произлазе из генетских истраживања порекла. Другим речима, поставља се питање на који начин српска етнологија може искористити нова научна сазнања (из контекста генетских истраживања) и шта ће показати резултати мултидисциплинарних истраживања која повезују етнологију (заједно са физичком и културном антропологијом, етнолингвистиком, историјом, антропогеографијом, археологијом итд.) и генетику. У овом раду говоримо управо о прелиминарним напорима учињеним у правцу повезивања наведених научних дисциплина, а у циљу долажења до прецизнијих закључака и представа о пореклу. Досадашња генетска истраживања порекла Срба и становништва Србије, иако суштински пионирског карактера⁹, врло убедљиво и илустративно указују на вишеструке и сасвим конкретне могућности када је реч о поменутих повезивањима (в. Бачко и Максимовић 2010, 26–30). Наиме, уз помоћ ДНК анализе често се добијају прецизни и конкретни одговори на бројна етнолошка и историјска питања која би, уколико се лишимо коришћења ове методологије и одговарајућих сазнања, заувек остала без прецизнијег одговора (в. опет илустративне студије: Кљосов 2010; Cavalli-Sforza 2008). С тим у вези, питање проучавања етногенезе Срба и становништва Србије (в. Andrejić 1996), односно – међусобног односа различитих лингво-културних група у оквиру српског етноса, као и односа Срба и других етничких група у Србији, употребом генетских истраживања, тј. показатеља, свакако се може додатно осветлити (уп. <http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat/>; <http://www.poreklo.rs/2012/09/23/istraživanje-genetska-slika-srba/>) и сазнајно подићи на знатно виши ниво.

Као што је већ наглашено, применом генетских истраживања, као савремене методе, отварају се бројни путеви за нова сазнања (в. рецимо Cavalli-Sforza 2008, 12 итд; Бачко и Максимовић 2010, 16 и даље)¹⁰, као и за мултидисциплинарна повезивања, уз упоређивање података из различитих научних домена. Другим речима, повезивањем резултата различитих поменутих научних дисциплина, питање порекла Срба и становништва Србије добија много јасније контуре. Упоредивањем 1) представа о пореклу и породичних родослова (етнологија, антропогеографија), говора (филологија/лингвистика,

⁹ В. табелу у којој су сабрана кључна „досадашња генетска истраживања Срба“ (Јерковић 2012 а); с тим у вези в. пре свега: Perićić et al. 2005; Marjanovic et al. 2005; Veselinovic et al. 2008; Mirabal et al. 2010; Rugeiro et al. 2012. За нас је у овом тренутку од посебног значаја и интернет портал *Порекло*, где се налази низ информација о различитим генетским и генеалогским истраживањима, са нагласком на најновијим; в. <http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat/>; <http://www.poreklo.rs/2012/09/23/istraživanje-genetska-slika-srba/>; Маринковић 2012б; Јерковић 2012 б; Јерковић 2012 в; Јерковић 2012 г; уп. и <http://www.vojinovic.eu/srpski/DNKrezultati.html>. Када је реч о општем контексту, уп. рецимо: http://www.eupedia.com/europe/european_y-dna-haplogroups.html; http://en.wikipedia.org/wiki/Y-DNA_haplogroups_by_ethnic_group.

¹⁰ Примера ради, као што то дефинише познати генетичар А. Кљосов – „испоставило се да је могуће пратити кретања народа и без помоћи лопате и четкице археолога, или мерења лобања, и без довитљивог расплитања сазвучја и значења речи у живим и мртвим језицима, већ просто пратећи маркере у нашим ДНК“ (Кљосов 2010, 82).

етнолингвистика), као и духовне, материјалне и социјалне културе (етнологија, културна антропологија), заједно са одговарајућим физичким (физичка антропологија) и карактеролошким (етнопсихологија) особинама, с једне стране, и 2) аналогних писаних извора (историја) и археолошких трагова (археологија), уз додатна генетска истраживања (генетика, биологија), с друге стране, добија се комплетна слика о одређеном подручју и омогућава се максимално искоришћавање нових потенцијала савремене науке (уп. Тодоровић 2011, 28). Овде неизоставно треба додати и плодотворна искуства, тј. могућности етнокултуролошког, пре свега етнолингвистичког мапирања јужнословенског простора (уп. Плотникова 2004), при чему се исто може рећи и за етномузиколошки контекст (уп. рецимо Васић 2011, 124 и 125), као и за друге културне контексте¹¹, што су такође веома корисне и значајне димензије усложњеног, компаративног проучавања порекла и дијахронијских процеса. Наиме, сваки детаљ/мотив или комплекс елемената духовне, социјалне и материјалне културе одређеног подручја (заједно са лексиком и другим лингвистичким нивоима и елементима, исто као и са музичким итд.) може бити на одговарајући начин мапиран и сведочити о постојању извесних микрокултурних целина (а у контексту сагледавања различитих етничких и културних релација на проучаваном простору); уп. рецимо Петровић 2000, 433–439; Богдановић 1992а, 15.

Генетска истраживања – основне смернице. Када је реч о истраживању порекла, за нас су у овом тренутку посебно занимљива – и са становишта реализације, најпрактичнија – генетска истраживања заснована на Y-хромозому (који се директно преноси са оца на сина), односно – на разматрању распрострањености и међусобног односа одговарајућих хаплогрпова и хаплогрупа.¹² [Овде треба указати на околност да постоје различити кључеви тумачења резултата, али и самих поставки истраживања, заједно са одговарајућим пласирањем различитих информација у јавности. Рецимо, изворно порекло варијанте хаплогрупе I2а, која је најзаступљенија међу Србима (уз напомену да су називи/номенклатура одговарајућих варијанти више пута мењани), углавном се

¹¹ За нас, примера ради, илустративна могу бити и етномузиколошка истраживања Оливере Васић, која, анализирајући народну игру познату под називом *руменка*, закључује да се по њеном распрострањењу може тврдити „да је везана за стариначко становништво (старовремце, ћутуклије) у областима: Црноречје, Бања, Тимок, Заглавак, Буцак, Сврљишка котлина, околина Ниша и нека села Пиротског поља“ (Васић 2011, 124).

¹² Хаплогрупа представља групацију становништва које је у даљој прошлости имало заједничког претка (уп. <http://sr.wikipedia.org/Haplogrupa>; <http://www.haplogroups.com>; http://sr.wikipedia.org/sr/ДНК_хаплогрупе_људског_Y-хромозома). Наиме, генетичари су дошли до закључка да целокупно савремено мушко становништво има заједничког претка (уп. <http://www.isogg.org/tree/>; Јерковић 2012 ж), а пратећи гранање његовог потомства констатовали су да савремене популације имају неког млађег претка, који је живео у давној прошлости (уп. Маслаћ 2011а; Бачко и Максимовић 2010, 17; в. и шире 17–26. О појму хаплогрпа в. <http://sr.wikipedia.org/wiki/Haplotip>. Генетичари су развили и одговарајућу хронолошку методологију (в. http://www.mymcgee.com/tools/yutility.html?mode=ftdna_mode; Nordtvedt 2008), која им омогућава да изведу претпоставке пре колико (хиљада) година су живели преци одговарајућих популација, тј. хаплогрупа (в. Кљосов 2010, 68–69); о могућим непрецизностима метода овог типа уп. Бачко и Максимовић 2010, 19; обавезно в. Станојевић 2010, 276–278 и даље.

везује за тзв. динарску зону и одговарајуће утицаје, али се исто тако доводи у примарну везу и са подручјима Украјине и Пољске, тј. са Словенима (Маслаћ 2011а; Маслаћ 2011б; Јерковић 2012 б; Nordtvedt 2011; Станојевић 2010, 286-287; уп. и Кљосов 2010, 68; уп. Нордведт 2009, 32).¹³ С друге стране, хаплогрупа Е, тј. E1b1b – са различитим подгрупама, махом се повезује са јужним поднебљима и одговарајућим миграцијама са југа, али и са неолитским културама старог Балкана, итд. (в. рецимо Бачко и Максимовић 2010, 21; Јерковић 2012е.) Међутим, треба имати на уму да је ово само један од релевантних генетских маркера, који упућује на само један (наравно, веома значајан и упућујући) аспект општег генетског комплекса и порекла становништва одређене области (Cavalli-Sforza 2008, 75–82 итд.; уп. Бачко/Максимовић 2010, 16–17). Подразумева се, изузетно плодотворна била би и већ поменути истраживања митохондријалне ДНК (пре свега са становишта одгонетања ланца наслеђивања по мајчиној линији; в. Cavalli-Sforza 2008, 86–89; Маринковић 2012а; http://www.eupedia.com/europe/european_mtdna_haplogroups_frequency.html), уз истраживање HLA-антигена (А, В, С итд.) (в. рецимо Belić 2008; Cavalli-Sforza 2008, 29–30, 60–61, 73), крвних група и резус фактора (уп. Cavalli-Sforza 2008, 23–26, 29, 31, 112–115; уп. Тодоровић 2011, 28; Ridli 2001, 164–176), итд. Ипак, из практичних разлога,¹⁴ као и услед чињенице да се на овај начин директно прати наслеђивање по мушкој линији (уп. рецимо Кљосов 2010, 62, 66–70), поменути истраживања базирана на Y-хромозому намећу се као најпотребнија и најнеопходнија у контексту одговарајућих прелиминарних генетских испитивања порекла Срба и становништва Србије (у оквиру шире конципираних истраживања српског етничког простора) (уп. Тодоровић 2011, 28).

Компаративна истраживања Србије. У складу с претходним, логично је било предложити и иницирати компаративна истраживања различитих делова (и културних зона) Србије и српског етничког простора, са иницијалним нагласком на истраживању источне Србије, а у вези с претпоставком да се овде, у многим микроцелинама, тј. областима, у значајној мери очувало стариначко становништво (в. рецимо Цвијић 1966, 136–137, 179, 177; 439–440, 474 итд. уп. Костић 1973, 32). У дотичном контексту, посебно занимљиве су оне области где се уочавају културне зоне са различитим односом (претпостављеног) стариначког и досељеничког становништва (уп. Костић 1973, 33 и даље). Примера ради, са овог становишта би – у оквиру ширих, компаративних истраживања, али и самостално посматрано – било од великог значаја добијање информација о присуству претходно помињаних хаплотипова/хаплогрупа у сврљишкој области (културолошки карактеристичној и илустративној за шири простор источне Србије)¹⁵, или пак у општини Зајечар¹⁶, са нагласком на релацији поменутих,

¹³ У вези с претходним треба нагласити да се нови резултати генетских истраживања суштински подударају са закључцима других научних дисциплина; в. Толстов 1948, 37–38; Трубачов 2005; Трубачов 2006; Пипер 2008, 128–136; Јанковић 2010, 213 –215, 218–220; уп. Лома 1993, 106–107.

¹⁴ Ова истраживања су финансијски релативно доступна, односно – тренутно знатно изводљивија од истраживања заснованих на митохондријалној ДНК.

¹⁵ Ово преваходно услед постојања две различите лингво-културне зоне, повезане са тимочко-лужничким (источна сврљишка културна зона) и сврљишко-заплањским (западна сврљишка културна зона) говорима (в. Богдановић 1992а, 15; Богдановић 1992б, 320 и даље), при чему се

најприсутнијих хаплогрупа I2a и R1a (као и њихов однос спрам хаплогрупе E, тј. E1b1b, и евентуалних других хаплогрупа; уп. <http://www.poreklo.rs/2012/09/23/istrazivanje-genetska-slika-srba/>). Наравно, исто важи и за српски етнички простор у целини. Као што је већ речено, свака од ових хаплогрупа се доводи у везу са различитим (изворним) пореклом (Јерковић 2012ж; уп. рецимо Бачко и Максимовић 2010, 17–26), али међусобно комплементарне чињенице – од генетских до историјских, језичких и етнокултуролошких – прелиминарно указују на посебан значај групација са доминантним хаплогрупама R1a и I2a у структури изворног (јужнословенског) српског етничког корпуса (Маслаћ 2011а; Маслаћ 2011б; Кљосов 2010, 62–63, 68; Јерковић 2012ђ; уп. Станојевић 2010, 286–287; уп. и Јанковић 2007, 174–181, в. и карту на стр. 18).

У складу са наведеним смерницама – као што је већ наговештено – крајем 2012. године спроведена су прелиминарна мултидисциплинарна, етнолошка и генетска истраживања, чији се први резултати очекују током 2013. године.¹⁷

Литература и извори:

- Andrejić, Ljubomir. 1996. *Prilog bibliografiji o etnogenezi, etničkoj istoriji i etničkom identitetu stanovništva Srbije*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Батаковић, Душан. 2008. „Слике модерне Србије: домети, ограничења, оспоравања“. У *Историја Србије од 19. до 21. века*, аутор Холм Зундхаусен, 549-569. Београд: Clіo.
- Бачко, А., и Максимовић Д. 2010. *Родови који славе св. Тому – генетичка и етнографска истраживања*. Београд: Издање аутора.
- Belić, Branislava. 2008. „Antigeni HLA sistema u populaciji Vojvodine“. *Glasnik Antropološkog društva Srbije* vol. 43: 56-66.
- Богдановић, Недељко. 1992а. *Изоглосе југоисточне Србије*. Ниш: Просвета.
- Богдановић, Недељко. 1992б. „Језик и говор“. У *Језик, култура и цивилизација, Културна историја Сврљига II*, уредник Сретен Петровић, 305-366. Ниш: Просвета – Ниш, Народни универзитет – Сврљиг.
- Вавић Грос, Загорка. 2011. *Презимена су чувари нашег језика*. Београд: Прометеј.
- Васић, Оливера. 2011. „Игра Руменка – проблеми њеног порекла“. *Етно-културолошки зборник XV*: 115-126.
- Veselinovic, I. et all. 2008. „Allele frequencies and population data for 17 Y-chromosome STR loci in a Serbian population sample from Vojvodina province“. *Forensic Science International* 176, 05/2008, (2008): 23-28. DOI: 10.1016/j.forsciint.2007.04.003
- Голубовић, Петар. 1992. „Становништво и насеља“. У *Језик, култура и цивилизација, Културна историја Сврљига II*, уредник Сретен

посебно источна сврљишка културна зона посматра као зона са доминантним стариначким становништвом (Петровић 2000, 421–422, в. и 433–441; уп. Голубовић 1992, 174–177; уп. Богдановић 1992б, 360, 364–365).

¹⁶ Становништво општине Зајечар такође карактерише неколико микрокултурних зона, од зоне тимочко-лужничких (али и северног огранка сврљишко-заплањских) до зоне косовско-ресавских говора и великоизворског спецификама, уз србо-влашку микроцелину.

¹⁷ Текст ће бити настављен радом *Мултидисциплинарна истраживања порекла становништва Србије – прелиминарни оквир*.

- Петровић, 173-213. Ниш: Просвета – Ниш, Народни универзитет – Сврљиг.
- Димитријевић, Никола. 2007. „Археогенетика и изучавање порекла становништва на Балкану“. У *Албанци лажни Илири*, уредник Весна Пешић, 113-118. Београд: Пешић и синови.
- Екмечић, Милорад. 2000. „Историографија 'само по огртачу'“. У *Одговор на књигу Ноела Малколма „Косово. Кратка историја“*, уредник Славенко Терзић, 11-43. Београд: Историјски институт САНУ.
- Јанковић, Ђорђе. 2007. *Српско поморје од 7. до 10. столећа*. Београд: Српско археолошко друштво.
- Јанковић, Ђорђе. 2010. „Нова археолошка сведочанства о Илирима у доба далматско-панонског устанка“. *Митолошки зборник* 23: 213-227.
- Јерковић, Синиша. 2012а. <http://www.poreklo.rs/wp-content/uploads/2012/09/srpska-genetika-page-001.jpg>, Приступљено 31.1.2013. (Табела на којој су сабрана сва досадашња генетска истраживања Срба).
- Јерковић, Синиша. 2012б. „ДНК истраживање: Божовићи из Ибарског Колашина“. Приступљено 31.1.2013. <http://www.poreklo.rs/2012/05/11/istrazivanje-bozovici-iz-ibarskog-kolasina>
- Јерковић, Синиша. 2012в. „Врањешевићи, Кљајићи, Покрајци – генетска веза“. Приступљено 31.1.2013. <http://www.poreklo.rs/2012/05/02/klajici-vranjesevici-pokrajci-genetska-veza/>
- Јерковић, Синиша. 2012г. „Крајишки Маринковићи (Хаплогрупа R1a1)“. Приступљено 31.1.2013. <http://www.poreklo.rs/2012/04/27/krajiskimarinkovici-haplogrupa-r1a1/>
- Јерковић, Синиша. 2012ђ. „Y-ДНК хаплогрупа I најчешћа код Срба“. Приступљено 31.1.2013. <http://www.poreklo.rs/2012/12/17/y-dnk-haplogrupa-i-najcesca-kod-srba>
- Јерковић, Синиша. 2012е. „Y-ДНК хаплогрупа E друга најчешћа међу Србима“. Приступљено 31.1.2013. <http://www.poreklo.rs/2012/09/27/y-dnk-haplogrupa-e-druga-najcesca-medu-srbima>
- Јерковић, Синиша. 2012ж. „Y-ДНК стабло људске врсте“. Приступљено 31.1.2013. <http://www.poreklo.rs/2012/08/12/y-dnk-stablo-ljudske-vrste/>
- Кљосов, Анатолиј. 2010. „Откуд су се појавили Словени и Индоевропљани? Одговор даје ДНК-генеалогичка“. *Узданица VII/2*: 59-86.
- Костић, Михајло. 1973. „Проблематика стариначког становништва у југоисточној Србији“. *Гласник српског географског друштва* св. XIII, бр. 1: 31-53.
- Лома, Александар. 1993. „Неки славистички аспекти српске етногенезе“. *Зборник Матице српске за славистику* 43: 105-126.
- Маринковић, Александар. 2012а. „Распрострањеност mt-ДНК хаплогрупа у југоисточној Европи“. Приступљено 31.1. 2013. <http://www.poreklo.rs/2012/08/22/rasprostranjenost-mt-dnk-haplogrupa-u-jugoistočnoj-evropi/>
- Маринковић, Александар. 2012б. „Истраживање: Срби натполовично вуку корене из палеолита“. Приступљено 31.1.2013. <http://www.poreklo.rs/2012/09/23/istrazivanje-srbi-natpolovичno-vuku-korene-iz-paleolita/>
- Marjanovic, D. et all. 2005. „The Peopling of Modern Bosnia-Herzegovina: Y-chromosome Haplogroups in Three Main Ethnic Groups“. *Annals of*

- Human Genetics*, Volume 69, Issue 6, November 2005: 757-763. DOI: 10.1111/j.1529-8817.2005.00190.x
- Маслаћ, Божидар. 2011а. „Хрвати и Бошњаци нам после српског језика „позајмљују“ и гене?“ Приступљено 7.6.2012. <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/hrvati-i-bosnjaci-posle-srpskog-jezika-pozajmljuju-i-gene.html>
- Маслаћ, Божидар. 2011б. „Одговор Драгану Приморцу, или о (зло)употреби гена“. Приступљено 7.6.2012. <http://www.nspm.rs/polemike/odgovor-draganu-primorcu.html>
- Mirabal, S. et al. 2010. „Human Y-Chromosome Short Tandem Repeats: A Tale of Acculturation and Migrations as Mechanisms for the Difusionog Agriculture in the Balkan Peninsula“. *American Journal of Physical Anthropology* 142(3): 380-390. DOI: 10.1002/ajpa.21235
- Нишкановић, Мирослав. 2004. *Српска презимена*. Београд: Српски генеалошки центар.
- Nordtvedt, Kenneth. 2008. „More Realistic TMRCA Calculations“. *Journal og Genetic Genealogy*, 4(2): 96-103.
- Нордведт, Кен. 2009. „Свыше 20.000 лет истории гаплогруппы П1В1 (P37.2+)“. *The Russian Journal of Genetic Genealogy (Русская версия): том 1, N 1: 30-33*. (<http://ru.rjgg.org>)
- Nordtvedt, K. 2011. „Comments about Haplogroup I Three and Conjectured Spread Map“. [http://knordtvedt.home.bresnan.net/Tree and Map for Hg I.pdf](http://knordtvedt.home.bresnan.net/Tree%20and%20Map%20for%20Hg%20I.pdf)
- Peričić, M. et al. 2005. „High-resolution phylogenetic analysis of southeastern Europe traces major episodes of paternal gene flow among Slavic populations“. *Molecular Biology and Evolution* 22(10): 1964-1975. <http://mbe.oxfordjournals.org/cgi/content/full/22/10/1964>; DOI: 10.1093/molbev/msi185
- Петровић, Сретен. 2000. *Митологија, магија и обичаји. Српска митологија – књ. V*. Ниш: Просвета – Ниш.
- Пипер, Предраг. 2008. *Увод у славистику 1*. Београд: Завод за уџбенике.
- Плотникова, А. А. 2004. *Этнолингвистическая география Южной Славии*. Индрик: Москва.
- Ракић, Р., и Станисављевић-Ракић В. 2005. *Српске породице и презимена*. Београд: „Алтер-етно“ центар, Мрљеш.
- Regueiro, M. et al. 2012. „High levels of Paleolithic Y-chromosome lineages characterize Serbia“. *Gene* 498(1/2012): 59-67. DOI: 10.1016/j.gene.2012.01.030
- Ridli, Met. 2001. *Genom – autobiografija vrste u 23 poglavlja*. Београд: Plato.
- Роуз, Серафим. 2008. *Постање, стварање и рани човек* (интернет издање). Београд: Svetosavlje.org <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Apologetika/SerafimRouzTumacenjePostanja/SerafimRouzTumacenjePostanja.htm>
- Станојевић, Бобан. 2010. „Генетика, историја, језик“. *Митолошки зборник 23*: 273-295.
- Терзић, Славенко. 2000. „Стара Србија у очима „Милосрдног анђела“: феномен историчарева деструктивности“. У *Одговор на књигу Ноела Малколма „Косово. Кратка историја“*, уредник Славенко Терзић, 85-105. Београд: Историјски институт САНУ.

- Тодоровић, Ивица. 2005. *Митска истина Срба*. Београд: Звоник.
- Тодоровић, Ивица. 2011. „Источна Србија као савремени истраживачки изазов“. *Етно-културолошки зборник XV*: 25-36.
- Толстов, С. П. 1948. „'Нарцы' и 'Волхи' на Дунае“. *Советская этнография* 2: 8-38.
- Трубачов, Олег. 2005. *Етногенеза и култура древних Словена*. Београд: Пешић и синови.
- Трубачов, Олег. 2006. *Етногенеза и култура древних Словена, други део*. Београд: Пешић и синови.
- Tucić N., и Matic G. 2005. *O genima i ljudima*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Cavalli-Sforza, Luigi Luca. 2008. *Geni, narodi i jezici*. Zagreb: Algoritam.
- Цвијић, Јован. 1966. *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Београд: Завод за издавање уџбеника.
- Челиковић, Борисав. 2011а. „Уз едицију 'Корени' “. У *Насеља српских земаља*, прир. Борисав Челиковић, 7-9. Београд: Службени гласник, САНУ.
- Челиковић, Борисав. 2011б. „Библиографија Српског етнографског зборника“. У *Насеља српских земаља*, прир. Борисав Челиковић, 775-796. Београд: Службени гласник, САНУ.
- <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna.aktuelno.290.html:384521-dnk-otkriva-ko-su-nam-precі>, Приступљено 31.1.2013.
- <http://www.dnk.rs/>, Приступљено 25.5.2012.
- <http://www.imgge.bg.ac.rs/?p=lhmgprojekti>, Приступљено 11.2.2013.
- http://www.freewebs.com/genetska_istravanje/alavantic-reakcije.htm, Приступљено 31.1.2013.
- <http://www.forum.hr/showthread.php?t=456904>, Приступљено 31.1.2013.
- <http://www.tportal.hr/scitech/znanost/145718/Primorcevo-otkrice-nije-ni-za-diplomski-izgenetike.html>, Приступљено 25.5.2012.
- <http://www.familyreedna.com/faq/answers>, Приступљено 31.1.2013.
- <http://poreklo.rs/srpski-dnk-projekat/>. Приступљено 31.1.2013.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Y-DNA_haplogroups_by_ethnic_group, Приступљено 31.1.2013.
- <http://www.poreklo.rs/2012/09/23/istrazivanje-genetska-slika-srba/>. Приступљено 31.1.2013.
- <http://www.vojinovici.eu/srpski/DNKrezultati.html>, Приступљено 25.5.2012.
- http://www.eupedia.com/europe/european_y-dna_haplogroups.shtml, Приступљено 27.7.2012.
- http://www.eupedia.com/europe/european_mtdna_haplogroups_frequency.html, Приступљено 31.1.2013.
- <http://sr.wikipedia.org/sr/Нарлогрпа>, Приступљено 2.2.2013.
- <http://www.haplogroups.com>, Приступљено 2.2.2013.
- http://sr.wikipedia.org/sr/ДНК_хаплогруппе_људског_Y-хромозома, Приступљено 2.2.2013.
- <http://www.isogg.org/tree/>, Приступљено 31.1.2013.
- <http://sr.wikipedia.org/wiki/Нарлотип>, Приступљено 2.2.2013.
- http://www.mymcgee.com/tools/yutility.html?mode=ftdna_mode, Приступљено 31.1.2013.